

Raamat

Hörschelmannide suguvõsa minevikust

Cord Aschenbrenner. Das evangelische Pfarrhaus. 300 Jahre Glaube, Geist und Macht. Eine Familiengeschichte. Siedler, München, 2015. 336 lk.

Aira Võsa*

Baltisaksa mälukirjandust, nii biograafilist kui ka ilukirjanduslikku on jõudsalt avaldatud ning viimastel aastatel arvukalt ka eesti keelde tõlgitud.¹ Saksa ajaloolase ja ajakirjaniku Cord Aschenbrenneri (s. 1959) teos „Evangeelne pastoraat. 300 aastat usku, vaimu ja väge. Üks perekonnalugu” asetub tinglikult sellesse ritta. Tinglikult sellepärast, et raamatu autor ei ole baltisakslane. Tegemist ei ole autori enda ega tema pere mälestustega, vaid tema kunagise koolivenna Paul-Gerhard von Hörschelmanni perekonna ajaloo. Ka vormilt eristub see harjumuspärasest memuaristikast, kuid sellest allpool.

Eesti ajalooliselt mitmerahvuseline elanikkond ja poliitika suurriikide mõju- või valitsemispiirkonnas on tinginud mitmete ajalookirjutuste võimaluse ja vajalikkuse. Möödunu tõlgendus sõltub vaatepunktist, mis muu hulgas on seotud ajalookirjutaja kultuurilise tausta ja päritoluga. Eestlaste ja baltisakslaste tagasivaade möödunudle võib võrdlevalt osutada küllaltki intriigerivaks. Perspektiivist tulenev vastuolulisus puudutab ka luterliku pastoraadi institutsiooni. Aschenbrenneri sõnul kehastas see enne Esimest

maailmasõda baltisakslaste jaoks traditsioonide kantsi, eestlaste jaoks aga kaitsemüüri 19. sajandi lõpust alates tugeva kriitika alla sattunud saksa kultuurile ja sellega seotud privileegidele (lk. 16). Seda arvestades on positiivselt üllatav ja tervitav eeldustelt neutraalse kirjutaja huvi ja teadlikkus. Tegemist ei ole siiski Aschenbrenneri Eesti-teemalise debüüdiga, ta on varemgi siinse regiooni ajalukku süüvinud.²

„Evangeelse pastoraadi“ eessõnas nimetab autor oma teose kirjutamise ajendina uudishimu luterliku pastoraadi kui saksa kultuuri- ja vaimuelu vundamendi ning kodanliku perekonna musternäidise vastu (lk. 24). Sama võib öelda Eesti kontekstis. Mõeldagu siinkohal uusaegsetele litaraatidele, kellest enamik pärines pastoriperedest, või vaimulike võtmerollile eestlaste kujunemisel kultuurrahvaks. Aschenbrennerit olevat lapsepõlvest saati köitnud tema enda vanaisa, ühe Lüneburgi Heide linnakese vaimuliku avar maja oma turvalise ja sõbraliku õhustikuga (lk. 10). Sellest aimus veel endiste aegade hiilgust, mil pastoraadid paiknesid kogukonna kultuurilise, intellektuaalse ja sotsiaalse elu keskmes. Peale pastoraadi kui institutsiooni huvitab Aschenbrennerit baltisakslaste väidetavalt unustuse hõlma vajunud ajalugu. Mõlemad teemad – pastoraadi ja baltisakslaste ajalugu – on sobivalt ühendatud ja jälgitavad Hörschelmannide suguvõsa näitel.

Mikroajaloolise suunitlusega raamat võtab luubi alla selle suguvõsa pastorite, nende perede ja majaliste igapäevaelu ja mõttemaailma, materiaalse ja vaimse kultuuri. Traditsioonilise mehekeskse käsitluse asemel pööratakse palju tähelepanu kirikuõpetajate abikaasadele, ilma kellela ei oleks kiriklad toimunud. Kuid teos ei piirdu ainult konkreetse perekonnaloo, autor asetab selle laiemasse ajaloolis-poliitilise konteksti. Perekonnalugu toetatavalt ja sünkroonselt antakse ülevaade ühiskonna- ja kirikuelus toimunud.

Teose teljeks oleva Hörschelmannide suguvõsa minevik on kirjalike allikatega erakordselt hästi kaetud. Autori käsutuses on olnud käsikirjalised perekonnakroonikad, päevikud, märkmed, kirjad ja jutlused. Allikatrüüduse taotlusele vaatamata ei pretendeeri autor oma teosega teadusliku uurimuse ega süstemaatilise

* Aira Võsa (1974), dr. teol., Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, rahvusbibliograafia keskus, vanaraamatu spetsialist, Koidu 88-22, 10139, aira.vosa@tlulib.ee

¹ 2013. aastaks oli Eestis ilmunud juba üle 70 nimevõtte baltisakslaste memuaare. Vt. R. Bender. Tartu baltisaksa tudengimälestustes. – Keel ja Kirjandus 2014, nr. 3, lk. 203. Publikatsioonide nimistu täieneb jätkuvalt, viimati ilmus eesti keeles Henning von Wistinghauseni koostatud kogumik: Revali ja Peterburi vahel. Eestimaalaste mälestusi kahest sajandist. Argo, Tallinn, 2016.

² Elektroonilise raamatukataloogi „Karlsruher Virtueller Katalog“ (<http://kvk.bibliothek.kit.edu/>) järgi on Cord Aschenbrenner avaldanud mh. artikli ajalehest Revaler Zeitung Saksa okupatsiooni ajal ning Eestist Hitleri ja Stalini kuritegeliku poliitika hammasrataste vahel.

genealoogia nimetusele (lk. 12), ta hoidub raamatu žanrilisest määratlemisest.

Läbi kolme sajandi ja kaheksa põlvkonna fikseeritud eneserefleksioon ning värvikas perekonnalugu, mida on suunanud pöördelised ajaloosündmused ja isadelt poegadele pärandatud vaimulikuamet, loovad eeldused põnevaks, lausa filmilikuks süžeeks.

Hörschelmannide teadvustatud ehk kirjallikult fikseeritud ajalugu algab Großruderstedti superintendendi Johann Heinrich Hörschelmanni (1704–1774) ja tema kahe pojaga, kellest vanem, Ernst August Wilhelm (1743–1795) rändas 1768. aastal Eestisse. Noorem vend Johann Heinrich (1749–1798) tuli siia 14 aastat hiljem. Nii nagu paljud teised Tüüringi pastorid, järgisid nad Katariina II üleskutset välismaalastele asuda elama haritlastepõuda sattunud riiki. Teoloogiharidusega Ernst August Wilhelmist sai Tallinnas tehtud mees, sinse gümnaasiumi filosoofia ja ajaloo professor, kes valiti mitmeid kordi selle kooli rektoriks. Teenete eest Tallinna hariduselu edendamisel pälvis ta mõni aasta hiljem aadlitiitli. Ernst August Wilhelmi lai silmaring ja kultuurihuvi avaldusid mitmes vallas: 1772. aastal asutas ta ajalehe *Revalische Wöchentliche Nachrichten* (lk. 32). Tema kireks oli August von Kotzebue juhitud asjaarmastajate teater, mille tegevust ja etendusi ta kaitses kriitikute ees mh. teoloogiliste argumentidega (lk. 44). Peale väliste tegevuste peatub Aschenbrenner niisiis põgusalt ka esimese Eestisse asunud Hörschelmanni valgustusfilosoofilistel ja teoloogilistel seisukohtadel.

Pikemas vahelepõikes perekonnaloole tutvustatakse Martin Lutheri eeskujule rajatud pastoraadi ideaali: lasterikas perekond võõrustamas toidulaua ümber tihtipeale suurt ja kirevat seltskonda (lk. 54). Kohalike olude mõistmiseks kirjeldatakse eri rahvusrühmade suhteid Eesti ajaloos ja luterlikes pastoriperedes kehtinud kasvatuspõhimõtteid.

Hörschelmannide käekäigu jälgimine jätkub Ernst August Wilhelmi järeltulijatega kronoloogiliselt kuni Paul-Gerhard Hörschelmanni perekonnani tänapäeval. Suguvõsa teiste liinide esindajad leiavad küll siin-seal mainimist, eriti kui tegemist vaimulikega, kuid peatlejeks jääb baltisaksa Hörschelmannide eesisast alguse saanud liin. Kõikidel põlvkondadel ei jõua ega ole siinkohal mõtetki peatuda. Toon üldiste tähelepanekute seas välja vaid mõne perekonna silmapaistva esindaja.

Kui 18. sajandil omandasid Hörschelmanid baltlastele tüüpiliselt teoloogilise hariduse Saksamaal, tihtipeale Jenas, siis 19. sajandil

said tulevased pastorid ettevalmistuse juba kohapeal, Tartu Keiserlikus Ülikoolis ja alates 1919. aastast Eesti Vabariigi aegses eestikeelses ülikoolis. Hörschelmannide seast võrsus peale Tartu usuteaduskonna *studiosus*´te ka üks õppejõud: 1875. aastal valiti praktilise teoloogia professoriks Ferdinand Dietrich Nicolai Hörschelmann (1833–1902). Oma põhimõttekindlate kirikupoliitiliste seisukohtadega pälvis ta tähelepanu nii kodu- kui välismaal. 1883. aastal omistas Erlangeni ülikool talle audoktori tiitli (lk. 174).

Nagu öeldud, ei ole raamatu eesmärk üksnes kitsalt perekondlik tagasivaade, vaid pastori elukutse jälgimine läbi ajaloo. Selle eesmärgi teenimiseks on sisse toodud ühiskondlik-poliitilised ja kirikuloolised teemad, nagu vennastekoguduste tegevus, eesti rahvusliku liikumise teke, kirikuvahetusliikumine, venestamine, 1905. a. revolutsioon, Esimene maailmasõda, bolševike terror, Vabadussõda, maareform jne. Eesti ajalooa vähem tuttava lugeja jaoks on see info eriti tänuväärne. Seisusliku ühiskonna arengisel rahvuslikuks joonistuvad välja baltisaksa kirikuõpetajate roll ja dilemmad selle täitmisel.

18. sajandi ja 19. sajandi alguse osas toetub autor paljuski Saksamaa kui paralleelühiskonna kohta teada olevale, sealseid kombeid ja suhtumisi baltisaksa pastoraatidele vaikumisi üle kandes, oletatavaks õigustuseks kahe maa vaheline tihe kultuuriline seotus. Kuna lähiajaloo kohta on allikaline baas laiem, siis on seda osa puudutav tekst tihedam ja detailirohkem. 20. sajandi sündmused hõlmavad umbes poole raamatu mahust. Kõige rohkem ruumi on pühendatud Gotthard Hörschelmannile (1903–1976), kellest on maha jäänud mitu köidet käsikirjalisi perekonnakroonikaid ja päevikuid. See osa raamatust ongi kõige haaravam. Gotthard töötas Nõmme Saksa Lunastaja koguduse pastori ja kooliõpetajana. 1939. aastal lahkus ta *Umsiedlung*´i käigus koos perega Eestist ning asus väljarändajatele ette nähtud asundusse Poseni lähistel, Saksamaa poolt okupeeritud Poolas (lk. 271). 1940. aastal värvati Gotthard tõlgina Saksa sõjaväkke ja saadeti Venemaale, kus ta oli tunnistajaks partisanide jõhkratele ülekuulamistele ja veristele lahingutele. Autobiograafilistel mälestustel põhineva jutustuse käigus tulevad ilmsiks kriisisituatsioonis vaimuliku ette seatud eetilised ja eksistentsiaalsed valikud, kuritegeliku režiimiga tehtud kompromissid (nt. kohustuslik palvetamine Hitleri eest) ja vastandumine (nt. juutide aitamine enese eluga riskides). Ka Gotthardi abikaasa Eva ja nende viie lapse toimetulek sõja ajal ning 1945. aasta põgenemine Nõukogude

vägede eest pani proovile osaliste inimlikkuse.

Gotthardil ei õnnestunud põgeneda ja ta saadeti Uuralitesse vangilaagrisse. Seal kogetud kannatused ei suutnud teda siiski murda. Rikkalik vaimne-kultuuriline pagas – suur lugemus, hea mälu ja jutuvestmisoskus – aitasid tal ellu jääda. Sellele lisandus oma katsumuste vaimulik mõtestamine: veendumus või enesesisendus, et ta kannab kõigi sakslaste süüd Venemaal toime pandud kuritegude eest (lk. 311). Gotthard vabanes alles 1955. aastal, kaks aastat hiljem kui paljud teised saksa sõjavangid. Taasühinenud perekond jäi elama Saksamaale, igatsetud Eestisse tagasi pöördumine polnud enam võimalik.

Kuid Gotthardi üks poegadest, Paul-Gerhard jõudis 1990. aastate keskel taasiseisevunud Eestisse. Saksamaal erru läinud kirikuõpetaja aitas siis Tallinnas üles ehitada vaimulikke ettevalmistavat EELK Usuteaduse Instituudi pastoraalseminari. Eesti kirikuringkoadega on ta kontaktis tänini.

Tagasivaates Hörschelmanni pastoreid dünastiale, kirjutab Aschenbrenner, et „nad olid oma kauges ilmanurgas kõike muud kui revolutsionäärid. Nad olid truud tsaari alamad, kuid taunisid Läänemere provintside venestamist ja mõtlesid rahvuslikult, nii pea kui tegu oli saksa asjaga (*Deutsches*). Oma pastoraalides piirdusid nad sellega, et hoolitsesid isalikult neile usaldatud eestlaste eest ning koputasid ikka ja jälle sakslaste südametunnistusele, kui need maarahvast liiga halvasti kohtlesid. See oligi kõik, mida nendeaegsetelt pastoritelt nõuti. Rohkem või vähem tolerantsetena, kuid igal juhul tarmukalt kehastasid nad kujutlust kogudusepastorist, kes oli viimse hingetõmbeni abivalmilt kõigi inimeste jaoks olemas.“ (lk. 342).

Nende sõnadega on hästi kokku võetud see, millest eelnevatel lehekülgedel on juttu olnud: vaimulikuameti missioon, mida Hörschelmanni olid alati kohusetruult täitnud. Seda lubavad Aschenbrenneri käsutuses olnud perekonnaalikal kahtlemata järeldada. Autor on lasknud neil allikatel kõneleda, vaikimata maha ka negatiivseid minevikuvarje, nagu näiteks osa baltisakslaste sümpaatia natsionaalsotsialistliku ideoloogia suhtes jms. Ta ei ole otsinud n.-ö. vastasmälestusi ega kontrollinud allikmaterjalide andmeid, sest eesmärgiks ei ole seatud objektiivne, steriilne ajalooline tööde. Teoses kajastub empaatiline, mõista püüdev minevikutõlgendus, mis püüab avada nähtuste põhjusi.

Teiste baltisaksa mälestustrükiste seas paistab see silma mh. peategelaste elukutsest tuleneva teoloogilise ja kirikuloolise rõhuasetuse poolest. Lugeja saab teada palju huvitavaid

luteriusu vaimulike argielu puudutavaid fakte ja seiku, millel on märkimisväärne üldistusjõud. Teos heidab valgust protestantlike pastoraatide elanikele kui kesksetele kultuurikandjatele ja ühiskonna eliidile.

Raamatu stiilis ja keelekasutuses peegeldub autori teine profession, ajakirjanik. Tekst on nauditavalt loetav. Olustiku- ja situatsiooni-kirjeldused, mille kohta otsesed allikad puuduvad, on mõnel pool fiktiivsed. Autor püüab empaatiliselt ette kujutada tegelaste tundeid ja mõtteid, loob meeleolu looduskirjelduste najal ning on peatükkide algusesse paigutanud sisule viitavad belletristlikud märksõnad ja tsitaadid. Kõik see muudab raamatu vormilt lähedaseks ilukirjandusele.

Autor ei ole ise oma teost liigitanud, ja see ei ole tänapäeval, mil piirid eri žanrite vahel hajuvad, ehk vajalikki. Aschenbrenneri hübridne lähenemine peab silmas nii ajaloosündmuste adekvaatset edastamist kui ka subjektiivset, inimeste emotsioone kajastavat esitusviisi.

Kirjandusnimekiri, mis on aidanud makroajaloolist osa kirjutada, on igati soliidne. Selles sisalduvad akadeemilised ajalookäsitlused Saksamaa, Eesti ja baltisakslaste kohta, memuaarkirjandus ja kitsamalt erialased publikatsioonid kultuuri- ja kirikuloost, teoloogiast, pedagoogikast jpm. Autor on konsulteerinud mh. Baltimaade ajalugu hästi tundvate erialaspetsialistidega, mis on ilmselgelt vilja kandnud. Teksti täiendab mitmekülgne pildimaterjal, millest suure osa moodustavad perekonnaalikalikmete portreed ning kohavaated. Lugeja orienteerumist abistab isikunimede register. Raamatu esikaane siseküljel on ära toodud näitlikud maakaardid geograafiliste punktide ja trajektooridega, mis tähistavad Hörschelmanni pereliikmete väljarändamist Eestisse 1768. aastal, ümberasumist Poolasse 1939. aastal ja põgenemist Saksamaale 1945. aastal. Tagakaane siseküljelt võib leida Eestisse saabunud kahe venna järeltulijate skemaatilise sugupuu.

Kokkuvõtvalt on tegemist lugemist väärt teosega, mille tõlkimine ja avaldamine rikastaks eestikeelset kiriku- ja kultuuriloolist tekstivaramut. Selle kinnituseks on Saksa Kultuurifoorumi Ida-Euroopa (*Deutsches Kulturforum östliches Europa*) kirjandusauhind *Georg Dehio-Buchpreis 2016*, mis Cord Aschenbrennerile selle raamatu eest omistati.³

³ <http://www.kulturforum.info/de/startseite-de/1019453-preise-stipendien/1006399-georg-dehio-buchpreis/7165-georg-dehio-buchpreis-preistraeger-2016-stehen-fest>